

DOROTA STOLAREK*

**ZABRONIONE ZACHOWANIA MĘŻA POKRZYWDZONEGO
CUDZOŁÓSTWEM
PASTERZ HERMASA A *LEX IULIA DE ADULTERIIS***

Pasterz został napisany przez Hermasa¹ w czasach, gdy prawo rzymskie wtargnęło w najbardziej intymne relacje międzyludzkie. Na gruncie

* Dr, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II; e-mail: dorotastolarek@interia.pl

¹ Wiek II, twierdził M. Starowieyski, stanowił okres wyjątkowego napięcia mistycznego, którego owocem była obfita literatura apokaliptyczno-wizjonerska, jej przykładem jest *Pasterz Hermasa. Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, tłum. A. Świderkówna, oprac. M. Starowieyski, Kraków 1998, s. 16. Wiadomości biograficzne o autorze dzieła są nader skromne. Utożsamiany był on tak z Hermasem, o którym wspomina Paweł Apostoł (Rz 16, 4), jak i z papieżem Klemensem I (92-101? r. po Chr.); ostatecznie na podstawie kanonu Muratoriego, pochodzącego z końca II w., a znanego od 1740 r. po Chr., ustalone zostało, że *Pasterza* napisał w Rzymie Hermas, brat papieża Piusa I (140-155 r. po Chr.). F. Szulc, *Hermas*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 6, Lublin 1993, s. 767. Zob. też *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, red. J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, Poznań 1971, s. 185; *Pierwsi świadkowie...*, s. 206. Autorstwo *Pasterza* jest wciąż dyskutowane w literaturze. Badacze zajmowali różne stanowiska w tym względzie. Podnoszono, że tylko *Widzenia* I-IV zostały napisane przez Hermasa, pozostała część była owocem pracy nieznanego pisarza. Istnieje teoria o trzech, a nawet sześciu różnych twórcach dzieła. Nie wyklucza się również, że *Pasterz* był pisany przez jednego autora, ale w kilku etapach. Szerzej zob. F. Szulc, *Hermas...*, s. 767; tegoż, *Spór o „Pasterza” Hermasa*, „*Vox Patrum*” 2(1982), z. 3, s. 340-356; *Pierwsi świadkowie...*, s. 207. W skład dzieła wchodzi pięć widzeń, dwanaście przykazań i dziesięć przypowieści. *Pasterz* od strony literackiej nie jest wysoko oceniany. Hermas nie był zapewne ani wybitnym pisarzem, ani teologiem. M. Starowieyski, *Pierwsi świadkowie...*, s. 207, twierdzi, że jego opinie na tematy dogmatyczne wprawiają w popłoch historyków teologii i patrologów. Tematem głównym jest głoszenie pokuty – wezwanie do nawrócenia i odnowy moralnej. F. Szulc, *Hermas...*, s. 767. *Pasterz*, skierowany przede wszystkim do Rzymian, zachęcał wiernych do życia w wierze, szczerości, prostocie, prawdzie, pokoju, powściągliwości, radości i czystości. Hermas głosił, że możliwe jest odpuszczenie grzechów poprzez drugą pokutę (chrzest był pokutą pierwszą), wymagającą przemiany wewnętrznej, która obejmuje wszystkie grzechy. W. Myszor, *Małżeństwo i rozwód*

jurydycznym funkcjonowały, ustanowione w *lex Iulia et Papia*, zakazy i nakazy małżeńskie, sankcje wdrażane w razie bezżenności i bezdzietności²,

w ocenie pisarzy chrześcijańskich II i III wieku, [w:] J. Jundziłł (red.), *Rodzina w społeczeństwach antycznych i wczesnym chrześcijaństwie. Literatura, prawo, epigrafika, sztuka*, Bydgoszcz 1995, s. 244. Hermas przełamywał rygoryzm moralny niektórych kręgów kościelnych uważających, że tylko chrzest daje odpuszczenie grzechów albo że niektóre grzechy nie mogą być odpuszczone. F. Szulc, *Hermas...*, s. 767. Utwór Hermasa cieszył się wielkim autorytetem w starożytności chrześcijańskiej. Zaliczany był do kanonu ksiąg Nowego Testamentu. Z czasem zaczął tracić swoje znaczenie, w V w. na Zachodzie był już prawie nieznany. Szerzej zob. *Pierwsi świadkowie...*, s. 209.

² W 18 r. przed Chr. doszła do skutku *lex Iulia de maritandis ordinibus*, w 9 r. po Chr. uchwalona została *Lex Papia Poppea*. Ich regulacje łączono ze sobą i określano jako *lex Iulia et Papia*. Pierwsza z ustaw nakazywała pozostawanie w małżeństwie mężczyznom, w przedziale wiekowym od 25. do 60. roku życia i kobietom, w wieku od 20 do 50 lat. *Regulae Ulpiani*, 16, 1. Po ustaniu jednego małżeństwa mężczyźni mieli niezwłocznie zawierać kolejne, kobiety mogły skorzystać z prawa do przerwy przed ponownym zamążpójściem – jeżeli małżeństwo ustało w wyniku śmierci współmałżonka, przerwa trwała do roku; jeżeli natomiast związek małżeński ustał w drodze rozwodu, to *vacatio* nie mogła przekraczać sześciu miesięcy. *Regulae Ulpiani*, 14. Osoby bezżenne (*caelibes*) narażały się na sankcje natury majątkowej. Na podstawie ustawy wprowadzone zostały zakazy małżeńskie. *Ingenui* nie mogli zawierać związków małżeńskich z prostytutkami i byłymi prostytutkami, stręczycielkami i byłymi stręczycielkami, kobietami skazanymi za cudzołóstwo i przyłapanymi na gorącym uczynku cudzołóstwa. D. 23, 2, 43, pr.-5; D. 23, 2, 43, 6-9; D. 23, 2, 43, 12-13; R. Astolfi, *La lex Iulia et Papia*, Padova 1970, s. 142. Senatorzy i ich zstępni nie mogli ponadto zawierać związków małżeńskich z aktorami, byłymi aktorami i ich potomstwem, a także z wyzwoleńcami. D. 23, 2, 44 pr.; D. 23, 2, 23; D. 23, 2, 44 pr. *Lex Papia Poppea* nakładała m.in. obowiązek posiadania dzieci. Osoby uchylające się od nakazu – bezdzietni (*orbi*) – otrzymywały tylko połowę przysporzenia z testamentu. Przysporzenia, które nie zostały nabyte, przechodziły na dalszych dziedziców wymienionych w testamencie i mających dzieci lub na skarb państwa, jako tzw. *caducum*. Jedno wspólne dziecko wystarczało, aby małżeństwo uzyskało pełne prawa w zakresie prawa spadkowego. Osobom, które zastosowały się do wymogów ustawy, przyznawano przywileje. Mężczyzna cieszył się pierwszeństwem przy ubieganiu się o urzędy państwowe. Ci, którzy mieli troje dzieci otrzymywali przywilej zwany *ius trium liberorum*. Na jego podstawie kobieta wychodziła spod opieki, dzięki czemu uzyskiwała pełną zdolność do czynności prawnych; była również zwalniana z obowiązku powtórnego zamążpójścia. Mężczyźni na podstawie *ius trium liberorum* mogli m.in. uchylić się od piastowania tuteli i kurateli; uzyskiwali ponadto pełną *capacitas* w prawie spadkowym. Ponadto ustawa wydłużyła okres *vacatio* między kolejnymi małżeństwami – do dwóch lat dla wdów; do roku i sześciu miesięcy dla kobiet rozwiedzionych. *Regulae Ulpiani*, 14. Wskazane regulacje prawne zostały uchylone dopiero za panowania cesarza Konstantyna Wielkiego w roku 320 po Chr. Szerzej zob. m.in. M. Zabłocka, *Ius trium liberorum w ustawodawstwie dynastii julijsko-klaudyjskiej*, „Prawo Kanoniczne” 1986, nr 1-2, s. 243-264; S. Treggiari, *Roman Marriage. Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Oxford 1991, s. 60 i nn.; W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 2005, s. 100; A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Compendium*, Warszawa 2009, s. 189; W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Brier, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2009, s. 229.

a także regulacje zwalczające rozwiązłość seksualną, przewidziane w *lex Iulia de adulteriis coërcendis*³. Przedsięwzięte w czasach Augusta ustawy miały na celu ochronę małżeństwa i rodziny poprzez podniesienie poziomu moralnego obywateli⁴. Przywracanie obyczajów przodków i umacnianie wartości życia rodzinnego, według cesarskiej koncepcji, zasadały się na systemie kar i przywilejów. Zaplanowana przez Augusta odnowa moralna przewidywała znaczną ingerencję pierwiastka publicznego, szczególnie w sferę walki z cudzołóstwem. Odpowiedzialność karna za przestępstwa natury seksualnej mogła być realizowana poprzez aktywność osób spoza kręgu rodziny (oskarżenie przysługiwało co do zasady *quilibet ex populo*⁵). Ustawodawca nie pozostawiał *vacatio* na „wewnętrzną przemianę”, nie uwzględniał skruchy obwinionego.

Czy można zatem odnaleźć podobieństwa między nauką Hermasa o czystości i pokucie a restrykcyjnym prawem rzymskim penalizującym

³ *Lex Iulia de adulteriis coërcendis* została podjęta w 18 r. przed Chr., choć zaznaczyć należy, że datacja ustawy jest wciąż dyskutowana w literaturze przedmiotu. Zob. m.in. G. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, Milano 1912 (przedruk Hildesheim 1966), s. 445 i nn.; B. Biondi, *La poena adulterii da Augusto a Giustiniano*, w: B. Biondi, *Scritti giuridici*, t. 2, Milano 1965, s. 48; T.A.J. McGinn, *Concubinage and the Lex Iulia on Adultery*, „Transactions of the American Philological Association” 1991, nr 121, s. 340. Ustawa zdecydowanie ograniczyła męską swobodę doboru partnerek seksualnych. Spółkowanie z panną lub wdową – kobietą dobrych obyczajów (*materfamilias*) – wypełniało znamiona *stuprum*; *adulterium* – stanowiło współzycie seksualne z kobietą będącą żoną innego mężczyzny, niezależnie od tego, czy cieszyła się ona mianem *materfamilias*, niewykluczone, że jako *adulterium* kwalifikowane było także spółkowanie z kobietą pozostającą w konkubinacie z własnym patronem (*sua liberta*). Status mężczyzny nie miał znaczenia dla zdefiniowania czynu jako *stuprum* albo *adulterium*; mężczyzna pozostawał bezkarny, jeżeli współżył z kobietą wyłączoneą z zakresu podmiotowego ustawy. D. Stolarek, *Quasi adultera. Rozważania na gruncie lex Iulia de adulteriis coërcendis*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2010, nr 2, s. 137. Ustawa julijska penalizowała także zachowania pozostające w związku z cudzołóstwem, obejmując je sankcjami karnymi przewidzianymi za *adulterium*. Kobiety ponosiły odpowiedzialność karną za udostępnienie domu celem umożliwienia cudzołóstwa, przyjęcie korzyści za cudzołóstwo męża, a także za przyjęcie korzyści za nieujawnienie cudzołóstwa; mężczyźni natomiast odpowiadali karnie za poślubienie kobiety skazanej za cudzołóstwo, udostępnienie domu w celu popełnienia cudzołóstwa, *lenocinium*, a także za przyjmowanie wynagrodzenia za nieujawnienie cudzołóstwa. D. Stolarek, *Quasi adultera...*, s. 139-154.

⁴ Zob. M. Kuryłowicz, *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994, s. 54-68. Szerzej o celach ustawodawstwa małżeńskiego cesarza Augusta zob. m.in. K. Galinsky, *Augustus' Legislation on Morals and Marriage*, „Philologus” 1981, z. 1, s. 126; M. Zabłocka, *Zmiany w ustawach małżeńskich Augusta za panowania dynastii julijsko-klaudyjskiej*, „Prawo Kanoniczne” 1987, nr 1-2, s. 151 i n.; M.H. Dyjakowska, *Publiusz Owidiusz Nazo wobec przestępstw obyczajowych w epoce Augusta*, [w:] M. Kuryłowicz (red.), *Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 2001, s. 41 i nn.

⁵ Zob. W. Litewski, *Rzymski proces karny*, Kraków 2003, s. 79.

cudzołóstwo? Odpowiedzi będę poszukiwać porównując zalecenia kierowane do męża cudzołożnicy, zawarte w przykazaniu czwartym *Pasterza* Hermasa, z przepisami prawnymi, które odnosiły się do zdradzonego męża, przewidzianymi w ustawie julijskiej o karaniu za cudzołóstwa. „Regulacje julijskie” wyinterpretowane zostaną ze źródeł juredycznych pochodzących z *Digestów* justyniańskich⁶, przede wszystkim z tytułu *Ad legem Iuliam de adulteriis coercendis* (D. 48, 5)⁷.

Tak według *Pasterza*, jak i ustawy julijskiej o karaniu za cudzołóstwa przesłanką decydującą, co do zasady, o zakwalifikowaniu zachowania męża w charakterze odpowiednio grzechu albo przestępstwa było kontynuowanie pożycia małżeńskiego mimo świadomości grzesznego (w pierwszym przypadku) albo bezprawnego (w drugim przypadku) zachowania żony.

Hermas, Pastor, IV, 1, 4-5:

Λέγω αὐτῷ· Κύριε, ἐπιτρέψον μοι ὀλίγα ἐπερωτῆσαί σε. Λέγε, φησίν. Κύριε, φημί, εἰ γυναῖκα ἔχη τις πιστὴν ἐν κυρίῳ καὶ ταύτην εὖρη ἐν μοιχείᾳ τινί, ἅρα ἀμαρτάνει ὁ ἀνὴρ συνζῶν μετ' αὐτῆς; Ἀχρὶ τῆς ἀγνοίας, φησιν, οὐχ ἀμαρτάνει· (...)⁸

Hermas wskazywał jednoznacznie, że mężczyzna nie popełniał grzechu, pozostając w małżeństwie z niewierną żoną, jeżeli nie wiedział, że dopuściła się cudzołóstwa.

⁶ *Digesta (Corpus Iuris Civilis*, t. 1), wyd. Th. Mommsen, P. Krüger, Berlin 1954.

⁷ Przy wykorzystaniu materiału źródłowego zastosowana zostanie zasada domniemania autentyczności tekstów, zgodnie z zaleceniem W. Bojarskiego, *Remarks on Textual Reconstruction in Roman Law*, [w:] W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka (red.), *Le droit romain et le monde contemporain. Mélanges à la mémoire de Henryk Kupiszewski*, Varsovie 1996, s. 89: „(...) the text in the *Corpus Iuris Civilis* should be treated as genuine and as originating from the authors named in the inscriptions”. Zob. A. Sokala, *Meretrix i jej pozycja w prawie rzymskim*, Toruń 1998, s. 6; J. Misztal-Konecka, *Incestum w prawie rzymskim*, Lublin 2007, s. 12. Przywołane teksty źródłowe przełożone zostaną na język polski. Przekłady, które nie zostaną dokonane przez autorkę, opatrzone będą odpowiednim opisem wskazującym na tłumacza.

⁸ Hermas, *Pasterz*, IV, 1, 4-5: „Mówię do niego: / «Pozwól mi stawić kilka pytań». / «Mów», odrzekł. / «Panie», powiedziałem, / «Jeśli kto ma żonę, która wierzy w Pana, / I przekonał się, że ona popełniła cudzołóstwo, / Czy grzeszy mąż, jeżeli dalej z nią żyje razem?» / «Tak długo, póki nie wie», odpowiedział, «nie grzeszy (...)»”, tłum. za *Pisma Ojców Kościoła*, t. 1, *Pisma Ojców Apostolskich. Nauka Dwunastu Apostołów. Barnaba. Klemens Rzymski. Ignacy Antiocheński. Polikarp. Hermas*, tłum. i oprac. A. Lisiecki, red. J. Sajdak, Poznań 1924, s. 320.

Brak wiedzy o popełnionym przez małżonkę cudzołóstwie wyłączał także odpowiedzialność karną zdradzonego męża w świetle ustawy julijskiej.

D. 48, 5, 2, 2 – *Ulpianus libro octavo disputationum*:

*Lenocinii quidem crimen lege Iulia de adulteriis praescriptum est, cum sit in eum maritum poena statuta, qui de adulterio uxoris suae quid ceperit, item in eum, qui in adulterio deprehensam retinuerit*⁹.

Strona przedmiotowa *lenocinium* (przestępstwa stypizowanego na gruncie ustawy julijskiej w dwóch odmianach) polegała bądź na przyjęciu przez męża korzyści za cudzołóstwo żony¹⁰, bądź na nieprzeprowadzeniu rozwodu z żoną przyłapaną na gorącym uczynku cudzołóstwa¹¹. Czyn bezprawny stanowiło zachowanie, które wypełniało znamiona przestępstwa *lenocinium*. W związku z powyższym, kontynuowanie pożycia małżeńskiego z cudzołożnicą było zabronione jedynie wtedy, gdy mężczyzna posiadał wiedzę o popełnionym cudzołóstwie. Przy czym wskazane zachowanie rodziło odpowiedzialność karną, jeżeli sprawca uświadamiając sobie, że wypełnia znamiona czynu zabronionego, chciał jego popełnienia. Czynu spenalizowanego w ustawie Augusta sprawca mógł się dopuścić bowiem jedynie *sciens dolo malo*.

D. 48, 5, 13(12) – *Ulpianus libro primo de adulteriis*:

*Haec verba legis „ne quis posthac stuprum adulterium facito sciens dolo malo” et ad eum, qui suavit, et ad eum, qui stuprum vel adulterium intulit, pertinent*¹².

Wyraz *sciens* wskazywał na wiedzę sprawcy o bezprawności czynu, którego dokonał; słowo *dolus* wyrażało świadomą realizację znamion czynu zabronionego, mimo posiadanej wiedzy o bezprawności czynu¹³.

⁹ D. 48, 5, 2, 2 – Ulpian w księdze ósmej *Rozważań*: „Przestępstwo *lenocinium* zostało ustanowione w *lex Iulia de adulteriis*, skoro została ustanowiona kara wobec męża, który przyjmuje cokolwiek za cudzołóstwo swojej żony, a także dla tego, który zatrzymuje ją po tym, jak ona została przyłapaną na gorącym uczynku cudzołóstwa”.

¹⁰ D. 48, 5, 30(29), 4.

¹¹ D. 48, 5, 30(29) pr.; Pauli Sent. 2, 26, 8 = Coll. 4, 12, 7. Zob. D. Stolarek, *Quasi adultera...*, s. 147 i n.

¹² D. 48, 5, 13(12) – Ulpian w księdze pierwszej *O cudzołóstwach*: „Ustawa stanowi: «Niech nikt odtąd nie popełnia *stuprum* [albo] *adulterium* umyślnie w złym zamiarze», dotyczy to i tego, kto zachęca, i tego, kto *stuprum* albo *adulterium* dopuszcza się”.

¹³ K. Amelańczyk, *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006, s. 66. Zob. też tegoż, *Dolus Malus – Animus Occidendi. The Problem of Guilt in the Lex Cornelia*

Kontynuowanie pożycia małżeńskiego, mimo uzyskanej przez męża wiedzy o cudzołóstwie żony, nie w każdym wypadku pociągało za sobą negatywne konsekwencje. Zgodnie z traktatem Hermasa, jeżeli mężczyzna dowiedział się o cudzołóstwie żony, grzeszył zatrzymując ją tylko wówczas, gdy cudzołożnica nie nawróciła się, nie pokutowała.

Hermas, Pastor, IV, 1, 5:

(...) εἰάν δὲ γινοῖ ὁ ἀνὴρ τὴν ἀμαρτίαν αὐτῆς καὶ μὴ μετανοήσῃ ἢ γυνή, ἀλλ' ἐπιμένῃ τῇ πορνείᾳ αὐτῆς καὶ συζῇ ὁ ἀνὴρ μετ' αὐτῆς, ἔνοχος γίνεται τῆς ἀμαρτίας αὐτῆς καὶ κοινωνὸς τῆς μοιχείας αὐτῆς¹⁴.

Skrucha i żal cudzołożnicy za popełniony grzech usprawiedliwiała kontynuowanie pożycia małżeńskiego¹⁵.

Wiedza męża o cudzołóstwie żony nie zawsze uzasadniała skazanie go na podstawie *lex Iulia de adulteriis*.

D. 48, 5, 30(29) pr. – *Ulpianus libro quarto de adulteriis*:

*Mariti lenocinium lex coercuit, qui deprehensam uxorem in adulterio retinuit adulterumque dimisit: debuit enim uxori quoque irasci, quae matrimonium eius violavit. Tunc autem puniendus est maritus, cum excusare ignorantiam suam non potest vel adumbrare patientiam praetextu incredulitatis: idcirco enim lex ita locuta est «adulterum in domo deprehensum dimiserit», quod voluerit in ipsa turpitudine prehendentem maritum coercere*¹⁶.

de Sicariis et Veneficis, [w:] *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołkiewicz*, t. 1, Varsovie 2000, s. 1.

¹⁴ Hermas, *Pasterz*, IV, 1, 5: „(...) Jeśli się zaś mąż dowie o jej grzechu, / A niewiasta nie pokutuje, / Ale trwa w swem poróbstwie, / I mąż dalej z nią żyje razem, / Staje się współwinny jej grzechu, / I bierze udział w jej cudzołóstwie”, tłum. za *Pisma Ojców Kościoła*, t. 1, *Pisma Ojców Apostolskich...*, s. 320.

¹⁵ Zob. J. Misztal-Konecka, *Bigamia w prawie rzymskim*, Lublin 2011, s. 58. Na temat cudzołóstwa w świetle nauki św. Augustyna, zob. M. Cieśluk, *Święty Augustyn o nierozdzielności małżeństwa w „De coniugiis adulterinis”*, [w:] A. Dębiński, M. Wójcik (red.), *Apud Patres. Prawo rzymskie w literaturze wczesnochrześcijańskiej*, Lublin 2011, s. 21 i nn.

¹⁶ D. 48, 5, 30(29) pr. – Ulpian w księdze czwartej *O cudzołóstwach*: „Ustawa karała lenocinium męża, który po przyłapaniu swojej żony na cudzołóstwie zatrzymywał ją i pozwalał cudzołożnikowi odejść, powinien przecież także oburzyć się na żonę, która naruszyła jego małżeństwo. Wtedy zaś mąż podlega karze, gdy nie może usprawiedliwić swojej niewiedzy albo zasłonić pobłażliwości pod pretekstem niedowierzania, z tego powodu bowiem ustawa stanowiła w następujący sposób: «pozwoli odejść cudzołożnikowi pochwycenemu w domu», ponieważ chciała karać męża owładniętego nikczemnością”. Zob. też P. 2, 26, 8 = Coll. 4, 12, 7. Interpolacji w tekście pochodzącym z D. 48, 5, 30(29) pr. doszukiwał się m.in. E. Volterra, *Alcune innovazioni giustiniane al sistema classico di repressione dell'adulterio*, [w:] *Scritti giuridici*, t. 1, *Famiglia e successioni*, Napoli 1991, s. 337. Zob. również uwagi na temat wskazanego para-

D. 48, 5, 30(29), 4 – *Ulpianus libro quarto de adulteriis*:

*Quaestum autem ex adulterio uxoris facere videtur, qui quid accepit, ut adulteretur uxor: sive enim saepius sive semel accepit, non est eximendus: quaestum enim de adulterio uxoris facere proprie ille existimandus est, qui aliquid accepit, ut uxorem pateretur adulterari meretricio quodam genere. Quod si patiatu uxorem delinquere non ob quaestum, sed negligentiam vel culpam vel quandam patientiam vel nimiam credulitatem, extra legem positus videtur*¹⁷.

Do elementów, których występowanie w czynie sprawcy musiało zostać stwierdzone, aby można mu było przypisać popełnienie przestępstwa *lenocinium*, należały: przyłapanie żony *in flagranti*, zezwolenie cudzołożnikowi na opuszczenie miejsca przestępstwa i kontynuowanie pożycia małżeńskiego z cudzołożnicą lub wyrażenie zgody na pozamałżeńską relację seksualną żony (zgoda miała charakter uprzedni), przyjęcie korzyści osobistej albo majątkowej, dopuszczenie się podobnego zachowania przynajmniej raz (częstotliwość zachowania była bez znaczenia). W obu odmianach *lenocinium* strona podmiotowa polegała na umyślności¹⁸. Jeżeli zatem małżonek nie był naocznym świadkiem cudzołóstwa, mógł się ekskulpować poprzez wykazanie własnej niewiedzy albo niewiary w niewierności żony. Celem ustawy, twierdził Ulpian (D. 48, 5, 30(29) pr. – *Ulpianus libro quarto de adulteriis*), było ściganie nikczemności męża, który pozwalał odejść cudzołożnikowi. Kontynuowanie pożycia z kobietą podejrzaną o cudzołóstwo nie tworzyło domniemania czerpania zysków z cudzołóstwa żony, uzasadniającego skazanie. Dokładny opis czynu zabronionego, umieszczony w D. 48, 5, 30(29), 4 (*Ulpianus libro quarto de adulteriis*), pozwala sądzić, że oskarżyciel musiał dowieść, iż małżonek uzyskał korzyść osobistą lub majątkową. Poza obszarem zainteresowania ustawy pozostawały przypadki, w których cudzołóstwo było konsekwen-

grafu M. Andréeva, *La lex Iulia de adulteriis coercendis*, „*Studii Clasice*” 5(1963), s. 176 i nn.; G. Rizzelli, *Lex Iulia de adulteriis. Studi sulla disciplina di adulterium, lenocinium, stuprum*, Bari 1997, s. 126 i nn.; tegoż, *Il crimen lenocinii*, „*Archivio Giuridico*” 210(1990), s. 467 i nn.

¹⁷ D. 48, 5, 30(29), 4 – Ulpian w księdze czwartej *O cudzołóstwach*: „Jest uważany za czerpiącego zysk z cudzołóstwa żony, kto przyjął coś w zamian za popełnione przez żonę cudzołóstwo. Nie może zostać zwolniony [od kary] niezależnie od tego czy przyjął coś wiele razy, czy tylko raz; ponieważ słusznie jest uważany za czerpiącego zysk z cudzołóstwa żony, jeżeli on przyjął cokolwiek w zamian za pozwolenie swojej żonie na popełnienie cudzołóstwa w taki sposób jak prostytutka. Jeżeli pozwolił on swojej żonie na popełnienie przestępstwa nie ze względu na zysk, ale przez zaniedbanie z jego winy albo w jakimś stopniu z powodu obojętności, albo z powodu nadmiernego zaufania, uważa się go za pozostającego poza prawem”.

¹⁸ D. Stolarek, *Quasi adultera...*, s. 147 i n.

cją zaniedbania ze strony męża (D. 48, 5, 30(29), 4 – *Ulpianus libro quarto de adulteriis*). Tym samym, jeżeli kobieta nie świadczyła usługi seksualnej w zamian za zysk przypadający jej małżonkowi albo nie została przyłapana na cudzołóstwie przez męża nie było podstawy do skazania go za *lenocinium*.

Małżonek, według postanowień zawartych w *Pasterzu*, ponosił odpowiedzialność za grzech cudzołożnej żony, stawał się współnikiem cudzołóstwa, jeżeli nie oddalał jej, mimo że trwała ona w swoim zepsuciu¹⁹. Wspólnikiem niejako *adulterium* był także mężczyzna, który wbrew ustawie o karaniu za cudzołóstwa nie odtrącił²⁰ małżonki przyłapanej na gorącym uczynku przestępstwa. Kontynuowanie pożycia małżeńskiego z *adultera* wyłączało bowiem możliwość pociągnięcia jej do odpowiedzialności karnej.

D. 48, 5, 12(11), 10 – *Papinianus libro singulari de adulteriis*:

*Volenti mihi ream adulterii postulare eam, quae post commissum adulterium in eodem matrimonio perseveraverit, contradictum est. Quaero, an iuste responsum sit. Respondit: ignorare non debuisti durante eo matrimonio, in quo adulterium dicitur esse commissum, non posse mulierem ream adulterii fieri: sed nec adulterum interim accusari posse*²¹.

Pozostawanie cudzołożnicy w małżeństwie naruszonym przez cudzołóstwo gwarantowało jej swoisty immunitet; odpowiedzialność karna nie mogła być także zrealizowana wobec współsprawcy *adulterium*. Uchylenie karalności cudzołóstwa umożliwiało niezakłócone kontynuowanie pożycia małżeńskiego.

D. 48, 5, 27(26) pr. – *Ulpianus libro tertio disputationum*:

Constante matrimonio ab iis, qui extra maritum ad accusationem admittuntur, accusari mulier adulterii non potest: probatam enim a marito uxorem et quiescens

¹⁹ Zob. wyżej.

²⁰ Na temat formalności rozwodowych zob. D. 24, 2, 9; J. Urbanik, *Formalność rozwodu w rzymskim prawie klasycznym*: D. 24, 2, 9 i *Augustowskie divortiis modum imponere*, „Zeszyty Prawnicze [UKSW]” 2009 nr 9.1. s. 89 i nn. Por. P.E. Corbett, *The Roman Law of Marriage*, Oxford 1969, s. 228; E. Volterra, *Per la storia del reato di bigamia*, [w:] *Studi in memoria di U. Ratti*, Milano 1934, s. 394; S. Treggiari, *Roman Marriage...*, s. 455.

²¹ D. 48, 5, 12(11), 10 – Papinian w księdze jedynej *O cudzołóstwach*: „Chciałbym wszcząć postępowanie o cudzołóstwo przeciwko tej, która po popełnieniu cudzołóstwa pozostawała w tym samym małżeństwie, czemu się sprzeciwiono. Zastanawiam się, czy była to słuszna odpowiedź. Odpowiedział: nie mogłeś zignorować, że w czasie tego małżeństwa, w trakcie którego zostało stwierdzone popełnienie cudzołóstwa, nie może przeciwko kobiecie toczyć się postępowanie o cudzołóstwo, a nawet przez ten czas nie można oskarżyć cudzołożnika”.

*matrimonium non debet alius turbare atque inquietare, nisi prius lenocinii maritum accusaverit*²².

Uchylenie karalności czynu nie miało charakteru bezwzględnego. Drogę do oskarżenia cudzołożnicy otwierało skazanie męża *adultera* za *lenocinium*. Co istotne, małżonek karany był jak współwinny cudzołóstwa, *quasi adulter*²³.

Z obowiązkiem odprawienia cudzołożnicy, który został nałożony na zdradzonego męża w *Pasterzu*, wiązał się zakaz zawierania kolejnego małżeństwa.

Hermas, Pastor, IV, 1, 6:

Τί οὖν, φημί, κύριε, ποιήσῃ ὁ ἀνὴρ, ἐὰν ἐπιμείνῃ τῷ πάθει τούτῳ ἢ γυνή; Ἀπολυσάτω φησὶν, αὐτὴν καὶ ὁ ἀνὴρ ἐφ' ἑαυτῷ μενέτω. ἐὰν δὲ ἀπολύσας τὴν γυναικὰ ἐτέραν γαμήσῃ, καὶ αὐτὸς μοιχᾶται²⁴.

Naruszenie zakazu kwalifikowane było jako grzech. Ponownie zawrzeć małżeństwa nie mógł ani mężczyzna pokrzywdzony cudzołóstwem, ani oddalona cudzołożnica²⁵.

W świetle ustawodawstwa małżeńskiego Augusta, mężczyzna, który znajdował się w przedziale wiekowym pomiędzy dwudziestym piątym a sześćdziesiątym rokiem życia, odrzuciwszy żonę przyłapaną na gorącym uczynku cudzołóstwa, powinien był niezwłocznie zawrzeć kolejny związek małżeński (wymóg ustanowiony w *Lex Iulia de maritandis ordinibus*²⁶), jeżeli chciał uniknąć „dolegliwości” przewidzianych dla *caelibes*.

²² D. 48, 5, 27(26) pr. – Ulpian w księdze trzeciej *Rozważań*: „W trakcie trwania małżeństwa nie może być oskarżone cudzołóstwo żony przez tego, który poza mężem jest dopuszczony do oskarżenia, cenionej bowiem przez męża żony i spokojnego małżeństwa nie powinien inny zakłócać i niepokoić, chyba że wcześniej męża oskarżyłby o *lenocinium*”. Zob. uwagi na temat tekstu poczynione przez G. Rizzelli, *Lex Iulia...*, s. 67 i nn.

²³ Zob. D. Stolarek, *Quasi adultera...*, s. 147 i n. Cudzołożnik, zgodnie z *lex Iulia de adulteriis*, podlegał karze *relegatio in insulam* połączonej z konfiskatą połowy majątku i doznawał infamii. Zob. J. Misztal-Konecka, *Incestum...*, s. 128 i n. Szerzej zob. B. Biondi, *La poena adulterii...*, s. 47 i nn.

²⁴ *Hermas, Pasterz*, IV, 1, 6: „Jakżeż tedy, o Panie», pytałem, «ma postąpić mąż, / Jeśli żona trwa w swej namiętności?» / «Niechże ją oddali», odrzekł, / A mąż miech żyje samotny. / Jeśli zaś oddali swą żonę i pojmie inną, / Tedy i on cudzołoży», tłum. za *Pisma Ojców Kościoła*, t. 1, *Pisma Ojców Apostolskich...*, s. 321.

²⁵ Zob. niżej.

²⁶ W razie ustania małżeństwa, tak wskutek rozwodu, jak i śmierci małżonki mężczyź nie nie przysługiwał okres (*vacatio*), w czasie którego mógł się powstrzymać od ponownego małżeństwa. Zob. wyżej. Na temat SC *Pernicianum* (lub *Persinianum*), SC *Claudianum*

Gaius, *Institutiones*, 2, 286:

*Caelibes quoque, qui per legem Iuliam hereditates legataque capere prohibentur (...)*²⁷.

Sankcje za niestosowanie ustawy nakładane na bezżennych pojawiały się głównie na gruncie prawa spadkowego²⁸. Nie posiadali oni *capacitas* – zdolności nabywania w dziedziczeniu testamentowym²⁹.

Odrzucona cudzołożnica, przyłapana uprzednio *in flagranti*, objęta była zakazem małżeńskim, zgodnie z *lex Iulia de maritandis ordinibus*³⁰. Ustawa charakteryzowana jest jako *lex minus quam perfecta*. Małżeństwa zawarte wbrew ustawie uchodziły za *iusta matrimonia*, jednakże strony nie miały *capacitas*, tak jak bezżenni³¹.

Według *Pasterza*, zdradzony mężczyzna nie powinien zawierać związku małżeńskiego po raz drugi, ze względu na pokutę.

Hermas, Pastor, IV, 1, 7-8:

Ἐὰν οὖν, φημί, κύριε, μετὰ τὸ ἀπολυθῆναι τὴν γυναῖκα μετανοήσῃ ἡ γυνὴ καὶ θελήσῃ ἐπὶ τὸν ἑαυτῆς ἄνδρα ὑποστρέψαι, οὐ παραδεχθήσεται; Καὶ μὴν, φησὶν, ἂν μὴ παραδέξῃται αὐτὴν ὁ ἀνὴρ, ἁμαρτάνει καὶ μεγάλην ἁμαρτίαν ἑαυτῷ ἐπισπᾷται, ἀλλὰ δεῖ παραδεχθῆναι τὸν ἡμαρτηκότα καὶ μετανοοῦντα, μὴ ἐπὶ πολὺ δὲ τοῖς γὰρ δούλοις τοῦ θεοῦ μετάνοιά ἐστὶν μία. Διὰ τὴν μετάνοιαν οὖν οὐκ ὀφείλει γαμεῖν ὁ ἀνὴρ. Αὕτη ἡ πρᾶξις ἐπὶ γυναικὶ καὶ ἀνδρὶ κεῖται³².

i SC *Calvisianum*, modyfikujących *Lex Iulia et Papia*. Zob. M. Zabłocka, *Przemiany prawa osobowego i rodzinnego w ustawodawstwie dynastii julijsko-klaudyjskiej*, Warszawa 1987, s. 38 i nn.; tejże, *Zmiany w ustawach małżeńskich Augusta...*, s. 156 i nn.

²⁷ Gaius, *Institutiones*, 2, 286: „Także nieżonaci, którym ustawa zabrania nabywania spadków i zapisów (...)”, tłum. za Gaius, *Instytucje*, tłum. C. Kunderewicz, oprac. J. Rezler, Warszawa 1982, s. 243.

²⁸ *Regulae Ulpiani*, 16, 2. Zob. też D. 23, 2, 48, 1. P.E. Corbett, *The Roman Law...*, s. 34 i nn.; M. Kuryłowicz, *Prawo i obyczaje...*, s. 61; W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bérrier, *Prawo rzymskie...*, s. 216.

²⁹ Zob. W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bérrier, *Prawo rzymskie...*, s. 230.

³⁰ Zob. wyżej.

³¹ Za panowania Marka Aureliusza i Kommodusa, w drugiej połowie II w. po Chr., doszła do skutku uchwała senatu, na podstawie której związki małżeńskie zawierane przez senatorów i ich zstępnych, wbrew zakazom małżeńskim nie wywoływały skutków na gruncie *ius civile*. Zob. D. 23, 1, 16; D. 23, 2, 16 pr. Należy wziąć pod uwagę zakazy przewidziane nie tylko w *lex Iulia et Papia*, ale również te, które pojawiły się później, tj. zakaz zawierania związków małżeńskich pomiędzy senatorami a kobietami skazanymi w procesie publicznym. D. 23, 2, 43, 10; R. Astolfi, *La lex Iulia...*, s. 30, 47. Niewykluczone, że sankcja ustanowiona za panowania Marka Aureliusza i Kommodusa została rozciągnięta już w okresie klasycznym na zakazy przewidziane dla *ceteri ingenui*. Tamże. Zob. też W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bérrier, *Prawo rzymskie...*, s. 216.

³² *Hermas, Pasterz*, IV, 1, 7-8: „A jeśli, o Panie», pytałem, «niewiasta po swem oddaleniu pokutuje, / I chce powrócić do swego męża, / Czy on jej nie powinien przyjąć

Jeżeli odprawiona cudzołożnica pożałowała swojego grzechu, nawróciła się i wyraziła chęć powrotu do swojego małżonka, ten zobowiązany był ją przyjąć. Nie należało tego robić wiele razy; zgodnie z nauką przekazaną przez Hermasa – pokuta była jedna. Jeżeli natomiast małżonek odmówiłby przyjęcia pokutującej, dopuszczał się ciężkiego grzechu.

W świetle *lex Iulia de adulteriis coërcendis* ustanie małżeństwa otwierało drogę do oskarżenia kobiety o *adulterium*³³. Jeżeli kobieta została postawiona w stan oskarżenia i orzeczono jej winę, ponowne małżeństwo ze skazaną, zgodnie z ustawą julijską, narażało mężczyznę na odpowiedzialność karną.

D. 48, 5, 30(29), 1 – Ulpianus libro quarto de adulteriis:

*Quod ait lex, adulterii damnatum si quis duxerit uxorem, ea lege teneri (...)*³⁴.

Zawarcie związku małżeńskiego z cudzołożnicą, której wina została stwierdzona w postępowaniu karnym, było zagrożone sankcjami przewidzianymi za cudzołóstwo.

D. 4, 4, 37, 1 – Tryphoninus libro tertio disputationum:

*(...) pro adulterio eadem lex punit, veluti si adulterii damnatam sciens uxorem duxerit (...)*³⁵.

Nie wydaje się natomiast, aby istniały przeciwwskazania na gruncie *lex Iulia de adulteriis* co do ponownego zawarcia małżeństwa z odtrąconą cudzołożnicą, ale nie skazaną.

D. 23, 2, 34, 1 – Papinianus libro quarto responsorum:

*Ream adulterii, quam vir iure mariti postulavit, non prohibetur post abolitionem uxorem denuo ducere: sed et si non iure mariti ream postulavit, iure contractum matrimonium videbitur*³⁶.

z powrotem?» / «Z pewnością», odrzekł; / «Jeśli mąż jej nie przyjmie, / Grzeszy i wielką na siebie ściąga winę; / Powinno się przecie przyjąć tego, który zgrzeszył, a czyni pokutę. / Lecz nie należy tego robić wiele razy. Dla sług Bożych jest bowiem tylko jedna pokuta [fragment tekstu pominięty w przekładzie A. Lisieckiego] A zatem dla tej pokuty mężowi żenić się nie wolno. / Oto jak się żona i mąż powinni zachowywać», tłum. za *Pisma Ojców Kościoła*, t. 1, *Pisma Ojców Apostolskich...*, s. 321.

³³ Zob. wyżej.

³⁴ D. 48, 5, 30(29), 1 – Ulpian w księdze czwartej *O cudzołóstwach*: „Ustawa stanowi, jeśli ktoś poślubiłby kobietę skazaną za *adulterium*, podlega tej ustawie (...)”.

³⁵ D. 4, 4, 37, 1 – Tryfonian w księdze trzeciej *Rozważań*: „(...) ta ustawa karała jak za cudzołóstwo, na przykład, świadome poślubienie skazanej za cudzołóstwo (...)”. C. 9, 9, 9. Zob. D. Stolarek, *Quasi adultera...*, s. 152, przyp. 73.

³⁶ D. 23, 2, 34, 1 – Papinian w księdze czwartej *Odpowiedzi*: „Oskarżoną o cudzołóstwo, przeciwko której małżonek wniósł skargę na mocy prawa męża, nie jest mu zabronione, po

W opinii Papiniana małżeństwo było zawarte zgodnie z prawem tak wtedy, gdy mężczyzna wniósł *accusatio iure mariti*, a następnie od oskarżenia, w trakcie procesu, odstąpił, jak i w przypadku, gdy w ogóle nie wdrożył oskarżenia. Przy czym zarówno odstąpienie od oskarżenia (porzucenie skargi karnej – *desistere ab accusatione*), jak i zawarcie powtórnego małżeństwa z odtrąconą, ale nie oskarżoną o cudzołóstwo kobietą, pozbawiało pokrzywdzonego cudzołóstwem mężczyznę legitymacji czynnej.

D. 48, 5, 2, 1 – *Ulpianus libro octavo disputationum*:
*Marito iure mariti accusanti illa praescriptio obicitur, si legem prodidisse dicatur ob hoc, quod adgressus accusationem adulterii destitit*³⁷.

D. 48, 5, 14(13), 9 – *Ulpianus libro secundo de adulteriis*:
*Sed et si qua repudiata, mox reducta sit non quasi eodem matrimonio durante, sed quasi alio interposito, videndum est, an ex delicto, quod in priore matrimonio admisit, accusari possit. Et puto non posse: abolevit enim prioris matrimonii delicta reducendo eam*³⁸.

Co istotne, powtórne małżeństwo z odtrąconą cudzołożnicą było możliwe nawet wtedy, gdy po wniesieniu skargi były mąż-oskarżyciel od oskarżenia nie odstąpił.

D. 48, 5, 41(40), 1 – *Paulus libro 19 responsorum*:
*Item quaeritur, an idem maritus destitisse videatur vel lenocinium commisisse, qui eandem reduxit uxorem. Paulus respondit eum, qui post crimen adulteri intentatum eandem uxorem reduxit, destitisse videri et ideo ex eadem lege postea accusandi ei ius non superesse*³⁹.

odstąpieniu od skargi w trakcie procesu, na nowo poślubić, ale przecież małżeństwo będzie uważane za zawarte zgodnie z prawem, nawet jeśli nie wnosił oskarżenia przeciwko winnej na mocy prawa męża”.

³⁷ D. 48, 5, 2, 1 – Ulpian w księdze ósmej *Rozważań*: „Małżonkowi oskarżającemu na mocy prawa męża stoi na przeszkodzie przepis, jeżeli jest stwierdzone, że naruszył ustawę przez to, że przystępując do postępowania odstąpił od oskarżenia cudzołóstwa”.

³⁸ D. 48, 5, 14(13), 9 – Ulpian w księdze drugiej *O cudzołóstwach*: „Ale również jeśli odtrącona, niebawem zostałaby sprowadzona z powrotem, nie jak w trakcie tego samego małżeństwa, ale jak gdyby inne istniało w międzyczasie, należy rozważyć, czy może zostać oskarżona o przestępstwo, którego dopuściła się we wcześniejszym małżeństwie. Także uważam, że nie może; sprowadzenie jej z powrotem usunęło bowiem przestępstwa wcześniejszego małżeństwa”.

³⁹ D. 48, 5, 41(40), 1 – Paulus w księdze 19 *Odpowiedzi*: „Został również zapytany czy mąż, który ponownie zawarł małżeństwo z tą samą żoną, byłby uważany za odstępującego od oskarżenia czy za popełniającego *lenocinium*. Paulus odpowiedział, że tego, który po wniesieniu oskarżenia o przestępstwo cudzołóstwa zawarł małżeństwo z tą samą żoną,

Zawarcie małżeństwa po wszczęciu postępowania przeciwko byłej żonie w sprawie o cudzołóstwo kwalifikowane było jako odstąpienie od oskarżenia i wiązało się z utratą legitymacji czynnej przez zdradzonego. Rychle, ponowne zawarcie związku małżeńskiego z odtrąconą nie było przez ustawę penalizowane – nie wypełniało znamion *lenocinium*. Istniało zatem pole do obchodzenia rygorów ustawy julijskiej. Zwrócił uwagę na powyższe Marcjan, postulując poddawanie odpowiedzialności karnej zdradzonych byłych małżonków, którzy powtórnie zawierali małżeństwa z *dimissae*.

D. 48, 5, 34(33), 1 – *Marcianus libro primo de publicis iudicis*:

(...) *Sed si dimissam reduxerit, verbis non tenetur: sed tamen dicendum est, ut teneatur, ne fraus fiat*⁴⁰.

Z opinii jurysty wprost wynika, że w ustawie nie został ustanowiony zakaz powtórnego zawierania małżeństw z odtrąconymi kobietami. Negatywne konsekwencje *secundae nuptiae* z odtrąconą cudzołożnicą, pochwyconą *in flagranti*, należy wiązać z regulacjami ustanowionymi w *lex Iulia de maritandis ordinibus*⁴¹.

Przykazanie czwarte *Pasterza Hermasa*, jak i regulacje ustawy julijskiej o karaniu za cudzołóstwa opierały się na zasadzie winy. Grzechem czy też przestępstwem mógł być taki czyn, z którego sprawcy można było zrobić zarzut. Na wskazanej zasadzie zbudowane zostały „mechanizmy” postępowania wobec cudzołożnej żony, zbliżone w swej konstrukcji, mimo że obowiązki, które zostały nałożone na zdradzonego małżonka uzasadnione były innymi względami – nadzieją nawrócenia cudzołożnicy (w traktacie Hermasa), oczywistością przestępstwa (w ustawie Augusta). W związku z powyższym, w świetle *Pasterza* mężczyzna stawał się współnikiem cudzołóstwa, jeżeli trwał w małżeństwie z cudzołożnicą, która nie czyniła pokuty. *Lex Iulia* penalizowała kontynuowanie pożycia małżeńskiego, w sytuacji gdy małżonek był naocznym świadkiem przestępstwa – przyłapał żonę *in flagranti*. Z uwagi na pokutę, możliwość nawrócenia grzesznicy,

uważa się za odstępującego od oskarżenia i dlatego na postawie tej samej ustawy nie przysługuje mu później prawo oskarżania”.

⁴⁰ D. 48, 5, 34(33), 1 – Marcjan w księdze pierwszej *O postępowaniach karnych*: „ (...) Ale jeśli z oddaloną ponownie zawarłby małżeństwo, nie podlega słowom [ustawy], tymczasem jednak powinno być stwierdzone, aby podlegał, żeby uniknąć oszustwa”.

⁴¹ Powtórne małżeństwo z kobietą odtrąconą z powodu podejrzenia popełnienia przestępstwa nie wiązałoby się w świetle *lex Iulia de maritandis ordinibus* z negatywnymi konsekwencjami.

przykazanie czwarte stanowiło zakaz ponownego zawierania związków małżeńskich, tak przez zdradzonego mężczyznę, jak i przez cudzołożnicę. Ustawodawstwo małżeńskie nie przewidywało okoliczności skutkujących odzyskaniem utraconej przez kobietę *honestas*. Cudzołożnica przyłapaną na *adulterium* objęta była zakazem małżeńskim w świetle *lex Iulia de maritandis ordinibus*. Zakaz nie obejmował zdradzonego małżonka. W *Pasterzu* ukonstytuowany został nakaz przyjęcia pokutującej żony. *Lex Iulia de adulteriis* wprowadziła sankcje karne dla mężczyzny zawierającego powtórne małżeństwo ze skazaną za cudzołóstwo, nie penalizowała ponownego małżeństwa z kobietą odtrąconą, której wina nie została stwierdzona w postępowaniu karnym.

Słowa kluczowe: cudzołóstwo, cudzołożnica, grzech, przestępstwo, *lenocinium*, powtórne małżeństwo, *Pasterz Hermasa*, *lex Iulia de adulteriis coërcendis*

Bibliografia

- Amielańczyk K., *Dolus Malus – Animus Occidendi. The Problem of Guilt in the Lex Cornelia de Sicariis et Veneficis*, [w:] *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, t. 1, Varsovie 2000.
- Amielańczyk K., *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006.
- Andréev M., *La lex Iulia de adulteriis coërcendis*, „*Studii Clasice*” 1963 (5).
- Astolfi R., *La lex Iulia et Papia*, Padova 1970.
- Biondi B., *La poena adulterii da Augusto a Giustiniano*, [w:] B. Biondi, *Scritti giuridici*, t. 2, Milano 1965.
- Bojarski W., *Remarks on Textual Reconstruction in Roman Law*, [w:] W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka (red.), *Le droit romain et le monde contemporain. Mélanges à la mémoire de Henryk Kupiszewski*, Varsovie 1996.
- Cieśluk M., *Święty Augustyn o nierozzerwalności małżeństwa w „De coniugiis adulterinis”*, [w:] A. Dębiński, M. Wójcik (red.), *Apud Patres. Prawo rzymskie w literaturze wczesnochrześcijańskiej*, Lublin 2011.
- Corbett P.E., *The Roman Law of Marriage*, Oxford 1969.
- Dajczak W., Giaro T., Longchamps de Bérrier F., *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2009.
- Dębiński A., *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, Warszawa 2009.
- Dyjakowska M.H., *Publiusz Owidiusz Nazo wobec przestępstw obyczajowych w epoce Augusta*, [w:] M. Kuryłowicz (red.), *Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 2001.

- Galinsky K., *Augustus' Legislation on Morals and Marriage*, „*Philologus*” 125(1981), z. 1.
- Kuryłowicz M., *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994.
- Litewski W., *Rzymski proces karny*, Kraków 2003.
- McGinn T.A.J., *Concubinage and the Lex Iulia on Adultery*, „*Transactions of the American Philological Association*” 1991, nr 121.
- Misztal-Konecka J., *Bigamia w prawie rzymskim*, Lublin 2011.
- Misztal-Konecka J., *Incestum w prawie rzymskim*, Lublin 2007.
- Myszor W., *Małżeństwo i rozwód w ocenie pisarzy chrześcijańskich II i III wieku*, [w:] J. Jundziłł (red.), *Rodzina w społeczeństwach antycznych i wczesnym chrześcijaństwie. Literatura, prawo, epigrafika, sztuka*, Bydgoszcz 1995.
- Rizzelli G., *Il crimen lenocinii*, „*Archivio Giuridico*” 1990 (210).
- Rizzelli G., *Lex Iulia de adulteriis. Studi sulla disciplina di adulterium, lenocinium, stuprum*, Bari 1997.
- Rotondi G., *Leges publicae populi Romani*, Milano 1912.
- Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, red. J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, Poznań 1971.
- Stolarek D., *Quasi adultera. Rozważania na gruncie lex Iulia de adulteriis coërcendis*, „*Roczniki Nauk Prawnych*” 2010, nr 2.
- Szulc F., *Hermas*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 6, Lublin 1993.
- Szulc F., *Spór o „Pasterza” Hermasa*, „*Vox Patrum*” 1982, z. 3.
- Treggiari S., *Roman Marriage. Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Oxford 1991.
- Urbanik J., *Formalność rozwodu w rzymskim prawie klasycznym: D. 24, 2, 9 i Augustowskie divortiiis modum imponere*, „*Zeszyty Prawnicze [UKSW]*” 2009, nr 9.1.
- Volterra E., *Alcune innovazioni giustinianee al sistema classico di repressione dell'adulterio*, [w:] *Scritti giuridici*, t. 1, *Famiglia e successioni*, Napoli 1991.
- Volterra E., *Per la storia del reato di bigamia*, [w:] *Studi in memoria di U. Ratti*, Milano 1934.
- Wołodkiewicz W., Zabłocka M., *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 2005.
- Zabłocka M., *Ius trium liberorum w ustawodawstwie dynastii julijsko-klaudyjskiej*, „*Prawo Kanoniczne*” 1986, nr 1-2.
- Zabłocka M., *Przemiany prawa osobowego i rodzinnego w ustawodawstwie dynastii julijsko-klaudyjskiej*, Warszawa 1987.
- Zabłocka M., *Zmiany w ustawach małżeńskich Augusta za panowania dynastii julijsko-klaudyjskiej*, „*Prawo Kanoniczne*” 1987, nr 1-2.

CONDUCTS PROHIBITED TO A HUSBAND INJURED BY ADULTERY.
THE SHEPHERD OF HERMAS AND LEX IULIA DE ADULTERIIS

S u m m a r y

Fragments of *The Shepherd of Hermas* and excerpts from *The Digest* issued under Justinian I and, first of all, from *Ad legem Iuliam de adulteriis coërcendis* (D. 48, 5) are analyzed to find possible similarities and differences in the area of obligations of a husband wronged by adultery who tolerates infringement of marital fidelity. Our study is focused on the structure of sinful, prohibited conduct of the adulteress' husband, conditions excluding sinfulness and misconduct and prohibition of remarriage (related to adultery).

Key words: adultery; adulteress; sin; offense; *lenocinium*; second marriage; the *Shepherd of Hermas*; *lex Iulia de adulteriis coërcendis*

ЗАПРЕЩЕННОЕ ПОВЕДЕНИЕ МУЖА ЖЕРТВЫ ПРЕЛЮБОДЕЯНИЯ
ПАСТЫРЬ ЕРМА А LEX IULIA DE ADULTERIIS

Р е з ю м е

Были проанализированы фрагменты „Пастыря» Ермы и фрагменты „юлийских правил», 3 юридических источников из Дижестов Юстиниана, прежде всего из *Ad legem Iuliam de adulteriis coërcendis* (Д. 48, 5), для того, чтобы определить возможные сходства и различия в ответственности мужа жертвы прелюбодеяния, который терпит нарушение обязанности верности. Исследование было сосредоточено на структуре греховного и преступного поведения мужа неверной жены, условиях исключающих греховность и преступность, а также на запрете заключения повторного брака, связанного с прелюбодеянием.

Ключевые слова: прелюбодеяние, прелюбодейка, грех, преступление, *lenocinium*, повторный брак, *Пастырь Ерма*, *lex Iulia de adulteriis coërcendis*